

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	מבוא
15	פרק ראשון: בין 'ינוקא דבלק' ל'סבא דמשפטים'
24	השוואת המישור הנרטיבי
38	השוואת המישור התמטי-סגנוני
56	השוואת המישור האלגורי
80	פרק שני: 'סבא דמשפטים': היבטים מיתופואטיים
84	היבטים מיתופואטיים במישור הנרטיבי
98	היבטים מיתופואטיים במישור המטפורי-סימבולי
200	היבטים מיתופואטיים במישור הדרשני
	פרק שלישי: חטיבת הטייעא בהקדמת הזוהר והשוואתה
256	לחטיבות ינוקא דבלק וסבא דמשפטים
257	אותיות דרב המנוא סבא
291	יחידת ביניים: סוד הבן הסתום
295	חטיבת הטייעא: על פי רצף האירועים והדרשות
	פרק רביעי: היבטים משיחיים והקשרים נוצריים בעיצוב
379	דמויות הינוקא והסבא
380	היבטים משיחיים בדמות הסבא
393	היבטים משיחיים בדמות הינוקא
407	היבטים משיחיים המשותפים לדמויות הינוקא והסבא
415	הקשרים נוצריים בעיצוב דמויות הינוקא והסבא

456	אחרית דבר
459	נספח: חלוקת החטיבות ליחידות
466	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
502	מפתח מקורות
519	מפתח עניינים

מבוא

דמויות הינוקא ('ילד הפלא') והסבא ('הזקן החכם') נמנות עם המיתוסים המורכבים ורבי המשמעות של הספרות הזוהרית. לאורכה של ספרות זו משובצים כמה וכמה סיפורים שבהם חבורת תלמידיו של ר' שמעון בר-יוחאי נפגשת עם 'דמויות פלאיות' שונות, ובהן גם דמותם של הינוקא (התינוק/הילד) ושל הסבא (הזקן).¹ הינוקא מופיע לרוב כילד או כנער המיותם מאביו, המזוהה לרוב עם דמות הסבא. רוב הסיפורים הללו פותחים בתיאור הדמות (הינוקא או הסבא) כעני פשוט חסר כל ידע בתורה. ככל שהסיפור מתקדם חל היפוך בעיצוב הדמות עד שזו מתגלה כדמות חבויה של חכם מופלג וכ'רב אומן' המלהטט ביכולותיו לדרוש בפנימיות התורה ובגילוי ריזה. שיאם של הסיפורים בחשיפת שכבת העומק בעיצוב דמויות הסבא והינוקא, המתגלים כמגלמים את מיתוס האל ובנו, המתלבשים בדמותם הספרותית של הזקן והילד. ספר זה הוא ניסיון ראשון לעמוד על מלוא היקפם ועומקם של מיתוסים אלו ועל הקשרים ההדוקים והסבוכים המתקיימים ביניהם.²

המחקר בספר זה הוא ניסיון לתרום לחקר הפואטיקה הזוהרית, שהיא אחד מענפי המחקר המובילים בחקר הספרות הזוהרית בשנים האחרונות.³ בתוך

1 יש להדגיש שבזוהר (כמקובל בעברית ובארמית של ימי הביניים) משמעות המילה סבא היא זקן, ולא אבי האב (או האם).

2 ניסיון בכיוון זה ניתן למצוא גם במאמרה של אורון, מוטיב הינוקא. אולם במאמרה כמעט אין התייחסות לקרבה הרבה בין דמויות הינוקא והסבא. להתייחסות מקיפה למאמרה של אורון ראו בן הראש, ינוקא, עמ' 3, 5-8, ובהפניות רבות במהלך עבודה זו. כמו כן יש לציין את מחקרו המקיף של ישראלי על הסבא ועל דרשותיו בחטיבת 'סבא דמשפטים' (ראו ישראלי, סוד הפרשנות). אולם כפי שאראה בהרחבה בהמשך, חסר בעבודה זו דיון בזיקות בין דמויות הינוקא והסבא, ובייחוד, כמעט אין אזכור במחקרו למשמעות הזיקות והדוקות בין חטיבות סבא דמשפטים וינוקא דבלק.

3 להפניות מקיפות וערכניות על חקר ההיבטים הפואטיים של אומנות הסיפורת הזוהרית ראו הקר, פני הבושה, עמ' 29-30, הערה 1; פישביין איתן, ריח הוורד, עמ' 353-354, הערה 12; אברמס, כתבי יד קבליים, עמ' 409-428, בייחוד הערות 390-393; בן הראש, ינוקא, עמ' 2-5. המחקרים המרכזיים בתחום זה הם: ליבס, המשיח של זוהר; הנ"ל, זוהר

כך מתבסס מחקריו על הנחת היסוד שלפיה ייחודה של הפואטיקה הזוהרית בשילוב המסגרת הסיפורית והדרשנית יחדיו, לעיתים עד בלי הפרד.⁴ שהרי ניתן להראות כיצד בסיפורים המפותחים והמשוכללים ביותר הופכות הדרשות עצמן חלק מהסיפור, ועם זאת, עיצוב המסגרת הסיפורית הוא חלק חשוב מבניית המהלך הדרשני.

תשתית חשובה נוספת שעליה מבוסס ספר זה היא מאמרו של יהודה ליבס, 'מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י'.⁵ במאמרו הניח ליבס את היסודות המרכזיים להבנת משמעות דמותם המיתית של הינוקא והסבא ועמד על הזיקות ההדוקות ביניהן. המחקר שבספר זה הוא ניסיון לכיסוס ולפיתוח מעמיק של הטענות היסודיות שהונחו במאמרו של ליבס, ובראשן ההתייחסות אל הינוקא ואל הסבא כמאפיינים מובהקים של המיתוס הזוהרי, שהוא, כלשונו של ליבס 'התייחסות ישירה אל הישות האלהית כשהיא לעצמה וכשהיא מצויה באותו מישור הכרתי כמו שאר הנמצאים'.⁶ ליבס מונה את דמותם של הינוקא ושל הסבא, יחד עם דמותם של משה רבנו ושל רשב"י, המצויות ב'מעמד-ביניים בין האלהי לבין האנושי'.⁷ על כך הוא מוסיף וטוען שדמויותיהם של הינוקא ושל הסבא הן מעין אינקרנציה של האל בדמויות זקן וילד, המתגלות לחכמי חבורת הזוהר ועומדות בזיקה הדוקה לשני הפרצופים העליונים של האל המתוארים בספרות האדרות (בייחוד האדרא רבא והאדרא זוטא): 'אריך אנפין' (ארוך

וארוס; הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 11-42; וולפסון, שפה, ארוס, הוויה, עמ' 190-295; הנ"ל, שמאל כלול בימין; לוי-ולנסקי, הפואטיקה של הזוהר; הסקל, מטפורה, טרנספורמציה והתעלות; פישביין איתן, ייצוג וגבולות הריאליזם; הנ"ל, דמעות היחשפות; אורון, שימני כחותם; הנ"ל, סיפור האותיות; מרוז, ואני לא הייתי שם?; הנ"ל, מבנהו הקדום; הנ"ל, סיפורים זוהריים; הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן; ישראלי, סוד הפרשנות; וולסקי, פואטיקה מיסטית; הנ"ל, דון קישוט; הנ"ל, מסע אל תוך הזוהר; אסולין, קומתה של השכינה; טנא, דרכי עיצוב הסיפור; מגד, האור הנחשך. לביקורת על ספרו של מגד ראו גריס, האור שנחשך; וינמן, מעשיות מיסטיות. ראו עתה את המאמרים בקובץ המוקדש כולו לדיון בסיפורי הזוהר: ליבס, בן הראש והלנר-אשד, הסיפור הזוהרי. עוד על חקר הממדים הפואטיים ביצירה התיאולוגית היהודית האנדלוסית בימי הביניים ועל הזיקות שבין השירה והפילוסופיה היהודית, ראו לורברבוים, נצחנו בנעימותו.

4 הראשון שביסס הנחה זו היה ליבס במאמרו 'המשיח של הזוהר'. לדיון מקיף בשאלת שילוב המסגרת הדרשנית והסיפורית בספרות הזוהרית ראו בן הראש, 'ינוקא, עמ' 2-6.

5 ראו ליבס, מיתוס לעומת סמל, בייחוד עמ' 199-208.

6 שם, עמ' 193.

7 שם, עמ' 198.

הפנים, בעל ארך אפיים) או 'עתיקא קדישא' (העתיק הקדוש) – הקשור בדמות הזקן; 'זעיר אנפין' (קצר הפנים) – הקשור בדמות הינוקא.⁸

בספר זה בחרתי להתמקד בשלוש החטיבות הסיפוריות המרכזיות שבהן מגיע עיצובן של דמויות הסבא והינוקא לשיא פיתוחן ושכלולן האסתטי והפואטי: חטיבת 'הינוקא דבלק' – זוהר ג, בלק, קפו ע"א-קצא ע"ב (להלן: ינ"ב). בחטיבה זו מתוארות קורותיו של ילד רך בשנים, המתגלה במהלך עלילת הסיפור כבעל יכולות דרשניות יוצאות דופן וכבנו של זקן פלאי בשם רב המנונא סבא; חטיבת 'סבא דמשפטים' – זוהר ב, משפטים, צד ע"א-קיד ע"א (להלן: חטיבת סב"מ). סיפור הסבא, מן המפותחים שבסיפורי הזוהר, מתאר את דרשותיו של זקן מסתורי, העוסקות בסודות עמוקים דוגמת סודות הייבום והגלגול וסוד הנשמות העשוקות של צדיקים המתים מות קדושים ושל תינוקות המתים קודם זמנם. בסיפור זה ישנן רמיזות רבות לכך שהסבא הוא למעשה אביו של הינוקא שבחטיבת ינ"ב; בחטיבת הטייעא (החֶמֶר או הנווד) בהקדמת הזוהר – זוהר א, הקדמה, ב ע"ב-יד ע"ב (להלן: טה"ק). בפתח חטיבה זו נפגשים החכמים עם דמות של חֶמֶר הרוכב על חמורו, וככל שהעלילה מתפתחת נחשפת בעיניהם דמותו החידתית כבנו של רב המנונא סבא. בסוף החטיבה מתגלה לחכמים שלמעשה הם פגשו ברב המנונא סבא עצמו. שלוש חטיבות אלו מגלמות את עיקרי המוטיבים, הסמלים והמטענים המיתיים הנקשרים בדמותם של הינוקא ושל הסבא. נוסף על שלוש חטיבות אלו אתייחס בהרחבה גם לחטיבת 'רב מתיבתא' (זוהר ג, שלח לך, קסא ע"ב-קעד ע"א), המקיימת זיקה הדוקה לדמויות הינוקא והסבא. בחטיבה זו מסופר על מסעות החכמים לעולמות השמימיים, והיא עוסקת בין היתר בתיאורי היכלו של המשיח ובדמותו של 'רב מתיבתא' – ראש הישיבה השמימית. חטיבות אלו, ובייחוד חטיבות ינ"ב וסב"מ, עומדות בשורה אחת עם שיאי היצירה הספרותית-זוהרית, ובראשן חטיבות האדרא רבא והאדרא זוטא.⁹

8 שם, עמ' 198-199, ובייחוד עמ' 200. על אינקרנציה והתגשמות האל ביהדות ראו וולפסון, יהדות ואינקרנציה; הנ"ל, הגוף בטקסט; מגיד, אינקרנציה חסידית.

9 על האדרא רבא ראו שלום, זרמים, עמ' 160, 181, 185; הנ"ל, פרקי יסוד, עמ' 179-181; גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה ('מאמרי המתניתין והתוספתא'), עמ' 174-182; ליבס, המשיח של הזוהר; גילר, קריאה בזוהר; הלנר-אשד, מבקשי הפנים; סובול, הפרת התורה ותיקון האל; הנ"ל, אין מלאך אחד עושה שתי שליחויות; הר שפי, מלכין קדמאין; אסולין, קומתה של השכינה. על האדרא זוטא ראו בן הראש, מהדורה לנוסחים קדומים; הר שפי, ניצוצות הנפח; הנ"ל, האידרא זוטא – מבנה ומשמעות; אפטרמן, סודות על ערש דווי.

חטיבות אלו שייכות ככל הנראה ל'שכבת הביניים' שבין 'גוף הזוהר' לשכבת 'תיקוני זוהר ורעיא מהימנא'.¹⁰

לסקירת המחקר על כל אחת מחטיבות אלו אתייחס במהלך הספר בדיונים נפרדים שיוקדשו לכל אחת מהן. עם זאת, אציין כאן את המחקרים המרכזיים הנוגעים לחקר דמותם של הינוקא ושל הסבא בזוהר.

לאחרונה פרסמה רונית מרוז מאמר חשוב הנוגע לזיקות בין הסבא לינוקא. עיקרו עוסק בזיהוי דמותו של המנונא סבא כאחד ממייסדי התנועה שיצרה את הספרות הזוהרית. את הינוקא בנו מזהה מרוז עם בעל תיקוני הזוהר.¹¹

על חטיבת 'סבא דמשפטים' כתב עודד ישראלי עבודת דוקטור, שהתפרסמה כספר בשם 'פרשנות הסוד וסוד הפרשנות: מגמות מדרשיות והרמנויטיות ב"סבא דמשפטים" שבזוהר'.¹² למחקרו של ישראלי אתייחס בשני הפרקים הראשונים של הספר, המוקדשים לדיון בחטיבת סב"מ ובהשוואתה לחטיבת ינ"ב. נוסף על מחקר זה נכתבו מחקרים רבים המתייחסים לחטיבת סב"מ. עיקרם מתמקד בדיון על 'משל העלמה' בחטיבת סב"מ, ובתוך כך נידונות לרוב סוגיות שונות הקשורות בהרמנויטיקה הזוהרית.¹³

- 10 על טיבה של 'שכבת ביניים' זו ראו ישראלי, סוד הפרשנות, עמ' 184-185; ליבס, זוהר וארוס, עמ' 87, הערה 126; בן הראש, סבא וינוקא, עמ' 283, 297-305. על המורכבות באפיונה הטקסטואלי של הספרות הזוהרית ראו אברמס, זוהר, ספר ו'ספר הזוהר'; הנ"ל, זוהר כפלימפסט; ליבס, כיצד נתחבר.
- 11 ראו מרוז, סבא, ינוקא ונסיכה במגדל הפורח באוויר.
- 12 ראו ישראלי, סוד הפרשנות. ספר זה הוא כאמור עיבוד לעבודת הדוקטור של ישראלי, שכתב בהנחייתו של יהודה ליבס, תחת הכותרת: 'פשט, סוד ויצירה ב"סבא דמשפטים" שבזוהר'.
- 13 ראו שלום, פרקי יסוד, עמ' 52-66; תשבי ולחובר, משנת הזוהר, ב, עמ' שסג-שצח, ובייחוד עמ' שע-שעא; ישראלי, סוד הפרשנות; וולפסון, העלמה היפה; הנ"ל, סודיות, עמ' 124-145; הנ"ל, דימוי נשי; הנ"ל, אספקלריה המאירה, עמ' 383-392; מט, מתניתא דילן; ליבס, זוהר וארוס, עמ' 87-98; אורון, שימני כחותם; גילר, אהבה; אידל, קבלה: היבטים חדשים, עמ' 239-242; הנ"ל, הערות ראשוניות על הפרשנות הקבלית לסוגיה; הנ"ל, תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגוליה בקבלה; הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן, עמ' 190-195, 266; אורון, שימני כחותם; אברמס, לדעת את העלמה; הנ"ל, הגוף האלוהי הנשי בקבלה, עמ' 34-38; הנ"ל, כתיב יד קבליים, על פי המפתח; אליאור, עלמה יפה; קרא-איונוב קניאל, סודה המשיחי והנשי של הטיקלא הזוהרית, עמ' 283-284; הנ"ל, מ'פתח עיניים' ל'עלמה היפה שאין לה עיניים'; טלמג', תפוחי האל. להפניות הנוגעות למשל העלמה בסב"מ ראו עוד להלן עמ' 48, הערה 111.

פרק שלישי

חטיבת הטייעא בהקדמת הזוהר והשוואתה לחטיבות ינוקא דבלק וסבא דמשפטים

חטיבת הטייעא בהקדמת הזוהר¹ (להלן: טה"ק) היא החטיבה השלישית, אשר יחד עם חטיבות סב"מ וינ"ב הן הציר המרכזי של ספר זה. משולש החטיבות הללו מכיל את המוטיבים המרכזיים להבנת דמויות הסבא והינוקא בספרות הזוהרית ככלל, ובחטיבות ינ"ב וסב"מ בפרט. הדיון בחטיבת טה"ק ישלים את דיוני במשולש החטיבות, ומכאן והלאה אבחן את כל יתר סיפורי הסבא והינוקא בזוהר מתוך זיקתם לשלוש חטיבות אלו.

ייחודה של חטיבת טה"ק הוא בכך שהיא סיפור הרקע הטומן בחובו את המוטיבים השונים המתפתחים בהמשך בחטיבות סב"מ וינ"ב. סגנונה מתבטא בהבלטת הממד המיתופואטי בדמויות הינוקא והסבא. לעומתה, חטיבות סב"מ וינ"ב מאופיינות בממד מיתופואטי מעודן ומרומז. יש לציין שסגנון זה, המתאפיין בהחצנת הממד המיתופואטי, מקבל הדגשה והעצמה בעיצוב דמויות הינוקא והסבא בשכבת ת"ז ור"מ, המאופיינת בגודש מיתופואטי.

עיקר הדיון שלהלן, בדומה לדיון בחטיבות סב"מ וינ"ב, יתמקד בהיבטים השונים של חטיבת טה"ק, הן במסגרת הנרטיבית הן במסגרת הדרשנית, החושפים את עומק המשמעות המיתית-נרטיבית של דמויות הסבא והינוקא. כפי שאראה, חטיבת הטייעא בהקדמת הזוהר היא מעין טיוטה גולמית-ראשונית של סיפור העוסק בדמויות המנונא סבא וכנו. גולמיות החטיבה בולטת בכך שיחידותיה השונות מפורזות בכמה מקומות בהקדמת הזוהר. להלן אדון ביחידה הפותחת את חטיבת טה"ק, שהיא מעין פרולוג ארוך של חטיבה זו.

1 על מעמדה של הקדמת הזוהר ועל היעדרותה מכתבי יד רבים ראו אברמס, אימתי חוברה ההקדמה לספר הזוהר? לדיון מפורט על מצב כתבי היד של הזוהר ראו הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 102-109, 118-126; מאיר, הקדמת ספר הזוהר.

אותיות דרב המנונא סבא

יחידה זו נראית לכאורה כמנותקת מסיפור הטייעא, המשובץ בכמה וכמה עמודים בהמשך הקדמת הזוהר. אולם אני סבור שהיא עומדת בזיקה ישירה לחטיבה ושהיא כאמור מעין פרולוג שלה.² בחירת העורך להציב את היחידה במרחק כמה עמודים מן הסיפור נועדה כנראה, מחד, להסוות את דמותו של הטייעא, שלא יזוהה מייד כהמנונא סבא; מאידך, לשמש מעין מפתח לקורא החכם, שבאמצעותו יפענח את הרמזים השונים הנוגעים לדמותו של הטייעא ולסוד דמויות הסבא ובנו הינוקא.

היחידה בנויה מרצף דרשות של המנונא סבא על האותיות, שהן מעין חידות. דומה שרבות מחידות הסבא מסתמכות על מדרש האותיות דר' עקיבא, נוסח ב (להלן: מדרש אות' דר"ע).³ מעניין לציין בהקשר זה שיצחק וייס הראה בעבודתו המקיפה על האותיות האלפביתיות בספרות היהודית ובסביבתה של מדרש אות' דר"ע זיקה מבנית קרובה לחיבור בן המאה החמישית-שישית בשם 'המסתורין של האותיות היווניות',⁴ שנכתב בידי נזיר נוצרי בשם 'סבא' (Sabba).⁵ מהשוואה בין מדרשי האותיות של רב המנונא סבא למדרש אות' דר"ע עולה ששניהם בנויים כרצף תיאורים מיתיים-סימבוליים של אותיות האלפבית הנכנסות לפני הקב"ה ומבקשות שיבחר בהן לכריאת עולמו. שתי הדרשות מסודרות בסדר הפוך ('אשכחן אתוון בהפוכא')⁶ – הן פותחות באות תי"ו ומסתיימות באות אל"ף (אף שבדרשת האותיות של המנונא סבא ישנם דילוגים על אותיות רבות).⁷ משום הקרבה הרבה בין דרשות הסבא למדרש אות' דר"ע מעניין לעמוד דווקא

- 2 טה"ק, יחידה א, פרולוג. על דרשת האותיות של רב המנונא סבא ראו טנא, דרכי עיצוב הסיפור, עמ' 40-74; וולפסון, דימוי אנתרופומורפי; אורון, סיפור האותיות.
- 3 על זמנו של חיבור זה ראו קטרר, אותיות דר' עקיבא, עמ' 72-89 (לדעת קטרר, החיבור נכתב בין המאה השמינית לתשיעית). ראו עוד, וייס יצחק, אותיות, עמ' 248-249, הערה 54 (וייס חולק על דעתה של קטרר, וסבור שמדרש אותיות דר' עקיבא קדום הרבה יותר). עוד על האותיות בזוהר ראו אורון, סיפור האותיות; וולפסון, דימוי אנתרופומורפי; טנא, דרכי עיצוב הסיפור, עמ' 48-49, 63-64, 70-71. על השפעת מדרש אותיות דר' עקיבא על הזוהר ראו אברמס, חרדה אדיפלית, עמ' 31. השוו וייס יצחק, אותיות. ראו סמיר, סודות.
- 4 ראו וייס יצחק, אותיות, עמ' 55, הערה 126. ייתכן שזהו הנזיר המפורסם סבאס (439-532), מייסד הנזירות במדבר יהודה. על סבאס ועל דמותו ראו פטריך, מפעלם של סבאס ותלמידיו. על הביוגרפיה שלו ראו שם, עמ' 30-38.
- 5 טה"ק, יחידה א, פרולוג – אותיות דרב המנונא סבא.
- 6 ייתכן שהדבר מעיד על כך שבידינו נותרה גרסה חסרה של דרשות הסבא.